

TARİHİ SULUKULE, SAKİNLERİ VE 1970'LERDEKİ EĞLENCE ANLAYIŞI

Historical Sulukule, Its Residents And The Understanding Of The Entertainment In The 1970's

Umut C. KARADOĞAN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, umuttarih@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-1197-5156.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
08.02.2024
Kabul/Accepted:
13.05.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1434122

Anahtar Kelimeler

Çingene, Eğlence,
Sulukule, Dans, Enstrüman

Keywords

Gypsy, Entertainment,
Sulukule, Dance,
Instrument

ÖZ

Milletlerin olduğu gibi şehirlerin de kendilerine mahsus kimlikleri vardır. Bu özellikler şehirlere dünya üzerinde tanınırlık sağlar. İstanbul gibi tarihi geçmişi kuvvetli, toplumların yaşam alanı ve aynı zamanda pek çok kavmin geçiş güzergahı olan bir şehri de sadece belirgin bir özellikle sınırlamak mümkün değildir. Bu bağlamda İstanbul'un hemen her semtinin kendine mahsus özelliği vardır. İstanbul'da eğlence hayatı denildiğinde de 1980'li yıllara kadar akla ilk gelen semt her daim Sulukule olmuştur. Semtin sakinleri olan Çingene ise yüzyıllar boyu saz çalmak, dans etmek, şarkı söylemek hususunda sahibi oldukları hünelerini meskûn oldukları yerlerdeki toplumlara sergilemekte çekingen davranmamışlardır. Osmanlı Devleti'nden günümüz Türkiye'sine eğlence hayatında Çingene yaşam tarzları, giyim kuşamları, kullandıkları dil ile toplumda kendilerini hemen fark ettiren mezkûr topluluğun zamanında rağbet gören eğlence anlayışı, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyıl sonlarına değin devam etmiştir. Yapılan çalışmada Çingenelerin tespit edilebilen tarihsel geçmişine kısaca yer verilmesinin ardından çalışmanın ana konusu olan Sulukule semtinin adından başlayarak Çingenelerin mezkûr semte gelişleri, eğlence yaşamına tesirleri, Cumhuriyet Türkiye'sinde sosyal ve kültürel hayatta yaşanan değişim ile bunun eğlence hayatına yansımaları ve söz konusu değişimden 1970'li yılların sonuna kadar Sulukule semtinin ve sakinlerinin ne denli etkilendiğine dair bilgilere araştırma içerisinde yer vermeye gayret edilmiştir.

ABSTRACT

Cities have their own identities like nations, These features give cities recognition around the world. It is not possible to limit a city like Istanbul, which has a strong historical past, is the living space of societies and is also the transit route of many tribes, to just one specific feature. In this context, almost every district of Istanbul has its own characteristics. When it comes to entertainment life in Istanbul, the first district that comes to mind was always Sulukule until the 1980s. Gypsies, the inhabitants of the district, have not been shy about exhibiting their skills in playing instrument, dancing and singing to the communities in the places where they live for centuries. Gypsies are a community that has had an impact on entertainment life from the Ottoman Empire to today's Türkiye. The entertainment concept that was popular in the time of the mentioned community, who immediately made themselves noticed in the society with their lifestyle, clothing and the language they used, continued from the late XIXth century to the late XXth century. In the study, after briefly mentioning the historical background of the Gypsies, starting with the name of the Sulukule district, which is the main subject of the study, the arrival of the Gypsies to the said district, their effects on the entertainment life, the change in the social and cultural life in the Republic of Turkey and its reflections on the entertainment life and the changes in the Sulukule district and its inhabitants from this change until the end of the 1970s. It has been tried to include information about how much it is affected in the study.

Atf/Citation: Karadoğan, U. C. (2024). Tarihi Sulukule, Sakinleri ve 1970'lerdeki Eğlence Anlayışı. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 2, 1063-1078.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Umut C. KARADOĞAN, umuttarih@hotmail.com

1. Giriş

Çingenelerin kökleri ve vatanları hakkında öne sürülen görüşler muhtelif olmakla birlikte (Fraser, 2005: 19-36) yeterli bilimsel kanıtların ve kolektif bir tarih bilincinin olmayışı aktarılan bu farklı görüşlerin ana sebebini oluşturmaktadır. Çingeneler üzerine yapılan fiziksel antropoloji araştırmaları, dil araştırmaları, kültürel özellikler, genetik sonuçlar onların Hint coğrafyasıyla bağlantılarını ortaya koymaktadır. (Fonseca, 2002: 100; Berger, 2000: 9; Asseo, 2007: 69). Hindistan'dan geldiği kabul edilen Çingenelere (Tietze, 2002: 519) konup göçtükleri her yörede, geldikleri yere uygun farklı isimler verilmiştir.

Bu minvalde ilk olarak sözü edilen coğrafyada “musiki bilen, rakkas” manasında “toyeng”, ifadesinin kullanıldığı buna mukabil Avrupa'ya doğru gidildiğinde örneğin İtalya'da “zingari, Fransa'da “tsiganes”, “bohemién”, İspanya'da “gitano”, Almanya'da “Zigeuner”, Rusya'da “cagan”, Macaristan'da “faraonépe” (Firavun oğulları), Yunanistan'da “zapari”, Latince de “cingarus”, Portekizce de “cigano”, Fince'de “mustaläinen” (kara), Bulgarca'da “acigan”, Lehçe'de “cygan”, Slovak dilinde “cigani”, Arap coğrafyasında gacer (Gacı), “Zut” “sayâbice”, “Zotti Nawar, Bareke, Ghar” Doğu Ermenileri arasında “boşa/Poşa”, İran'da “çingâne” (yoksul, fakir) denirken, Çingeneler kendilerini tanımlarken insan anlamında rom/romany, kalo (kara) gibi adları tercih etmiştir. Anadolu'da mezkûr topluluğa, “elekçi”, “karaçi”, “mutrib/mıtrıp”, “kıptî”, “arabacı”, “köçer”, “orom”, “cano”, “şopar”, “pırpır”, “Karaoğlan”, (Altınöz, 2020: 291-294; Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 108-109; Özkan, 2000: 8; Koçu, 2003: 39; Orkun, 1952: 1735; Fraser, 2005: 39)¹, “cındar”, “roman”, “çingit”, “abdâl” tarzında adlar verilmiştir (Yıldız, 2007: 61; Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 108 Kolukırık, 2005: 53-56; İlhan- Fırat, 2017, 265-270). Aslında Çingene söylemi Türk diline her ne kadar yerleşmiş olursa olsun, Türkler sözü edilen topluluğu tanımlamak adına “çığan/çığay” kelimelerini de kullanmayı tercih etmiştir. Yine Türk toplulukları içerisinde Çingene çengi-gane; çengilik biçiminde oynayan, dans eden kadın şeklinde anlamlandırılan ismin, halk arasındaki bir diğer algısı da eğlence ve çalgı olarak karşılık bulmuştur (Yıldız, 2007: 61-70; Ataman, 1997: 269; Koçu, 2003: 39).²

Çingenelerin yaklaşık V. yüzyıldan itibaren Hindistan'a hükmedenler tarafından yerleşik hayata geçmeye zorlanmasıyla birlikte bu baskıya daha fazla dayanamayan topluluğun, sahibi olduğu kültürel değerleri ve gezginci yaşamlarını sürdürmek istemeleri sebebi ile evvela İran üzerinden batıya doğru göç etmeye başladıkları ifade edilmiştir. Suriye'ye doğru giden yol burada ikiye ayrılıp evvela Hazar Gölünü takiben Romanya üzerinden Balkanlara bir diğeri ise Mısır'a ve oradan deniz yoluyla Avrupa'ya ilerlediği iddia edilmiştir. Bu düşünceden hareketle Çingenelerin XIX. yüzyılın sonuna kadar Mısır'ın ilk vatani olduğu bunun için Batı dilinde “kıptî” (aigyptos, agyptus, egyptian = Gypsy (Mısırlı), gypsies, gitano gibi kelimelerle adlarının anlamlandırıldığı ifade edilse de dil bilimi ve tarihi kaynaklar açısından tatmin eden bir delile günümüze kadar ulaşılamamıştır. Fakat Çingeneler üzerinde iki asırdan beri devam eden dil çalışmaları neticesinde Hindistan kökenli bir kavim olabilecekleri iddiası ağırlık kazanmaya başlamıştır. (İlhan-Fırat, 2017:265-268). Çingenelerin Anadolu'daki varlıklarına gelince, Yunan kaynaklarının öne çıktığını söylemek gerekmektedir. Yunan tarihçilere göre Athingai (Atzinganoi-Atsingonos) veya “Athinganoi”, “Dokunulmazlar”³ (Altınöz, 2013: 31; Yıldız, 2007: 62; Onur, 1995: 273) olarak tanımlanmıştır. Genel anlamda Çingenelerin Anadolu'ya geliş güzergahları hakkında bazı bilgiler vermekle birlikte aslında Çingeneler, 803 yılının Doğu Roma'sında İmparator Nikephoros I Grenig'e karşı çıkan bir isyanın bastırılmasına destek verdikleri için Anadolu coğrafyasında serbest dolaşım hakkına sahip olmuşlardır (Şahin, 2019: 142; Kenrick, 2006: 47-49; Altınöz, 2013: 31). Doğu Roma yönetiminin verdiği bu vize sayesinde Çingenelerin Anadolu coğrafyasına bir başka deyişle, Boğaz'ın diğer yakasına geçmelerine de imkân

¹ Kıptî kelimesi Yunancadaki “Aigyptos” kelimesinden gelen ve eski Mısır'ın başşehri olan Hikaptah'dan türediği ifade edilmektedir. Anadolu coğrafyasında bu yüzyılda “kıptî kelimesi Hristiyan Mısırlı anlamında kullanılmaktadır. (Göncüoğlu ve Yavuztürk, 2010: 108-109); (Altınöz, Ek-1, 2020: 291-294); Özkan, Çingenelerin göçlerinin Mısır'ın Mathoni tepesinde konaklamalarının ardından bir süre sonra dünyaya buradan dağılması ile işleyişin başladığını, çıktıkları mezkûr coğrafya itibariyle de “Kıptî” olarak adlandırıldığı iddia edilmiştir. Çingene kelimesi Hüseyin Namık Orkun'a göre “Çingar” yüksek sesli, gürültülü anlamına gelmektedir. (Özkan, 2000: 8); (Orkun, 1952: 1735); Fraser, 2005: 39).

² Farklı Türk lehçelerinde Çigany-Çıgay-Cıgan-Çıgan-Cıgani-Cıgan-Cıgana-Sıgan “tsıgan” gibi ifadelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Hüseyin Yıldız (2007). “Türkçede Çingeneler için Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri”, Dil Araştırmaları Dergisi, I(1), s.61-78; Reşat Ekrem Koçu erkek dansçılara “Çengi” denildiğini ifade etse de yaşlı ufak oğlanlara “Köçek” ya da “Çingene” bunların kızlarına da “Çengi” denildiğini söylemiştir. (Koçu, 2003: 39).

³ Bu ifadeyi Yunan tarihçilerinin Çingene toplumunun “temizlik” veya “kirlilik” durumlarını ifade etmede kullanmışlardır. (Yıldız, 2007: 61-70).

sağlanmıştır. Bu ifadeden hareketle Mısır coğrafyasında Kıpti olarak nitelendirilen Çingenerlerin de İstanbul'a gösteriler yapmak amacıyla gelmelerine izin verilmişse de daha sonra tekrar geldikleri coğrafyalara göç etmeleri sağlanmıştır (Özkan, 2000: 8; Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 112).

Çingenerlerin İstanbul'un fethinin ardından surların içlerine doğru ilerledikleri, Galata surları dışında Kasımpaşa'da Çürüklük denilen bir mevkide iskân edildikleri, ardından Ayvansaray, Sulukule, Sultan Mahallesi, Üsküdar'daki Selâmsız Mahallesi'nde toplu halde yerleşime geçtikleri anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Çingenerlerin bir kısmı II. Mehmed zamanında Gümülcine ve Mentеше sancaklarından İstanbul'a gelerek konaklamayı tercih etmişlerdir. XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine ulaşıldığında ise; İstanbul'da otuz bir hanelik bir Çingene nüfusunun ikamet ettiği ifade edilmektedir. Elbette bu demografik çıkarıma muhtemelen halihazırda dönem itibari ile göçebe olanlar dahil değildir (Çelebi, 1996: 58; Altınöz, 2020: 293). İstanbul surlarının dibinde yaşayan Çingenerler, özellikle Edirnekapı ve Sulukule'de bulunanlar Selâmsız ve Ziba Mahallerine gelerek ilerleyen dönemlerde İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşim birimlerinden sayılan Hacı Hüsrev Mahallesi'nde, yerleşik düzene geçeceklerdir (Baltacıoğlu, 1994: 480-481; Yıldırım, 2008: 25-37; Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 121; Altınöz, 2015: 85).

Bunun dışında İran'ın Belûcistan eyaletinden başlayarak, Asya ve Kuzey Afrika'nın çeşitli memleketlerinde ve nihayetinde Avrupa'nın çeşitli yerlerinde konar-göçer yaşayan, görünüşleri, yaşam tarzları ve tercih ettikleri dilleriyle diğer milletlerden farklı olan bu topluluğun özüne bakıldığında kendi içerisinde de bir rekabet hatta üstünlük kurma mücadelesi olduğundan söz edilebilmek mümkündür. Bu onların meskûn oldukları yerden başlayarak, icra ettikleri mesleklere, mizaçlarındaki farklılıklara kadar uzanmaktadır. Örneğin toplum yapıları gereği farklı gruplarla fazla entegrasyona girmeyi kabul etmeyen Çingenerler, sanatı geçim haline getirmeyip, farklı işlerle iştigal eden diğer Çingenerleri toplumlarının yapısını bozdukları gerekçesiyle "Roman-Romai" (insan) olarak tanımlarken, diğerlerini de "Şopar, Kara Mango, Çerge, Harmanlık Çingenesi" şeklinde kavramlarla isimlendirmeyi tercih etmişlerdir (Duygulu, 1995: 31-38)⁴.

Çingene toplumu, hemen her gittiği yörede alenen ayırımcılığa, pejoratif sıfatlara, türlü zorbalıklara, sözlü ya da fiziksel şiddete mâruz kalmış olsa da gelenek ve göreneklerini, ruhunun esasını teşkil eden "göçebelik" anlayışını muhafaza etmeyi başarmıştır.

2. Çingene Toplumu ve Sulukule

Doğu ile Batı medeniyetleri arasında dinî ve siyasi merkez olan Doğu Roma ve Osmanlı'nın başşehri, günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi ve demografik açıdan gücü istikametinde değerlendirildiğinde merkezi olan İstanbul, tarihi konumu itibari ile Haliç, surlar ve Marmara Denizi'nin çevrelediği "nefs-i İstanbul" denilen kesimin haricinde Galata, Eyüp ile Üsküdar'ı içine alan "bilâd-ı selâse" olarak teşkilatlanmış bir dünya şehri olarak tarih içerisinde kozmopolitik yapısı ile kültür ve sanat hayatında oldukça önemli bir yere sahip, değerli bir yerleşim yeridir. Bu şehir, Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasının yanı sıra Ortadoğu ve Balkanlardaki çok kültürlülüğün de yüzyıllarca başat temsilcilerinden olmuştur (İnalçık, 2001: 293-296; Emecen, 2015: 118; Yöre, 2012: 879). İstanbul, büyük devletlere başkentlik yapmasının getirisi olan tüm bilgi, beceri, görgü, kültür değerlerini de üzerinde kurulan medeniyetlere aktarmıştır. Ayrıca Pierre Gilles (Petrus Gyllius), XVI. yüzyıl İstanbul'u ziyaretinden sonra şehir insanlık var olduğu müddetçe asla ölmeyecek bir yer olarak "Urbs Aeterna" (Ebedi şehir) şeklinde tanımlamıştır. (İnalçık, 2001: 293-296; Işın, 2001: 281; Moore, 1894: 34-60).

Bunun yanı sıra farklı kültürlerin de etkisinde kalan şehir, yüzyıllar içerisinde bünyesinde barındırdığı toplumlar vasıtasıyla meydana gelmiş bir eğlence anlayışının ve kurallarının doğrudan belirlendiği yerde oluşmuştur (Harmandar, 2020: 116-119, 122-126; Ünalı, 2012: 616-619). Bu kozmopolit yapının bir parçası olan Çingenerlerin de müzik ve dans ile harmanladıkları kendilerine özgü bir eğlence anlayışları mevcuttur ki bunu yüzyıllar içerisinde sınırlı değişikliklerle günümüze değin şehrin kültürel dokusuna naksetmişlerdir (İnalçık, 2001: 293-296; Nemutlu, 2020: 208-224).

⁴ XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Bizans'da Çingenerlerin edindikleri mesleklere bakıldığında; falcılık, yılan oynatıcılığı, sihirbazlık, hayvan terbiyesi ile bacaklılığı kazanç kapısı olarak seçtikleri tespit edilmiş, hatta dönemin İstanbul Patriği Athanasius I (1289-1293, 1301-1309) tüm din adamlarına Çingenerlerin şeytani işlerle iştigal ettikleri bunların meskenlerin çevresinde barındırılmaması gerektiğini ifade eden mektuplar yazdığı anlaşılmıştır. (Heng, 2018: 421; Soulis, 1961:147; Gülmez, 2020: 20- 21).

Şehrin kozmopolitliği içerisinde Çingenerler, gelenek ve göreneklerini, zanaatkarlıklarının bir adım ötesine taşıyarak müzik ile dansı kültürlerinin bir parçası haline getirmeyi yüzyıllar içerisinde başarmışlardır. Çingene toplumunda müzik ve dans iki güçlü argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki argüman onların sahip oldukları göçebe yaşam biçiminin değerlerini yitirmeden, kendilerini içerisinde buldukları toplumlara ifade etmelerinde destek aldıkları bir mekanizma haline de dönüşmüştür (Aras, 2016, 151). Bu bağlamda Bizans'tan günümüzde uzanan Edirnekapı ile Topkapı olarak bilinen yol arasındaki surların bendinde bulunan Sulukule semti, dokuz yüzyıldan fazla bir dönem müziğin ve dansın temsilcilerinden olan Çingenerlerin yaşam alanı olarak bilinegelmiştir (Altınöz, 2007: 13-28).

Sulukule semtinin, Çingene toplumunun ilk yerleşim yeri olmasındaki ana sebep, mevkiinin tarihte İstanbul'a girmek isteyen kavimlerin giriş noktası olmasıdır. Sulukule'nin bulunduğu yer, 625 yılında Avarların İstanbul'u ilk kuşattıkları dönemde şehre girmeyi dindikleri noktadır. Bu sebeple ilk adı "Avar Kapısı" olan semtin, Avarlardan yaklaşık 828 yıl sonra Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle adı bu sefer "hücum kapısına" dönüşmüştür. Günümüzde bu kapının bulunduğu yer, Edirnekapı olarak bilinmekte ve Vatan Caddesi'ni kuzey ve güney yönüyle kesen sur dibi olarak da adlandırılmaktadır (Ahmet Muhtar Paşa, 1316: 153-155; Ortaylı, 1994: 70-71; Göncüoğlu & Yavuztürk, 2010: 114). Çingenerlerin İstanbul'un fethinin ardından surların içlerine doğru ilerledikleri, Galata surları dışında Kasımpaşa'da Çürüklük denilen mevkiide iskân edildikleri, ardından Ayvansaray, Sulukule, Sultan Mahallesi, Üsküdar'daki Selâmsız Mahallesi'nde toplu halde yerleşime geçtikleri tespit edilmiştir (Altınöz, 2015: 80). XV. Yüzyılın üçüncü çeyreğine ulaşıldığında ise; İstanbul'da otuz bir hanelik bir Çingene nüfusunun ikamet ettiği ifade edilmektedir ki, bu demografik çıkarıma muhtemelen dönem itibari ile göçebe olanlar dâhil değildir (Altınöz, 2020: 293). İstanbul surlarının dibinde yaşayan Çingenerler, özellikle Edirnekapı ve Sulukule'de bulunanlar Selâmsız ve Ziba Mahallerine gelerek ilerleyen dönemlerde İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşim birimlerinden sayılan Hacı Hüsrev Mahallesinde, yerleşik düzene geçmişlerdir (Altınöz, 2015: 85).

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde Çingenerlerin düzenli bir meskûn yapıya kavuşmasını sağlamak adına, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra yerleşim yeri olarak Kırkkilise (Kırklareli) ve çevresi tayin edilmiştir. (Altınöz, 1995: 283).⁵ Buna göre sadece Doğu Roma'dan kalan Çingenerler değil, XV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'nde Batı Trakya (Gümülcine) ile Menteşe Sancağı'ndan getirilen Çingenerlerin de İstanbul Edirnekapı, Çırpıcı Çayırı, Davutpaşa Kışlası, Ramî Kışlası, Bayrampaşa semtine ve şehrin çevresindeki surların dışına yerleştirdiği anlaşılmıştır. Bu bağlamda, XV. yüzyılda semtteki Çingene yerleşim yeri sayısı 31 hane ile sınırlıyken, (Göncüoğlu & Yavuztürk, 2010: 114; Şahin, 2019: 142-143; Demirkent, 2001: 205-212) Karaman, Dülgerzade Mahallelerinden, İstanbul'un Saraçhane esnafının duyduğu ihtiyaç (kalaycılık) sebebi ile çalışmak için getirilen Çingene aileleri ile hane sayısı artmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de söz konusu sayı 140 hane bulmuştur (Gökbilgin, 1988: 425). Fakat semt esnafı dışındaki semt sakinleri bu yerleşimden rahatsızlık duyunca, Çingenerler de dönemin yöneticileri tarafından buldukları yerlerden yine surların dışına doğru iskâna zorlanmıştır (Alpman, 2014: 14; Ortaylı, 1994: 70-71).⁶

Çingenerlerin sur içerisine girme girişimlerinin XVIII. yüzyıldan sonra yoğun olarak başlamasındaki sebep, Edirnekapı ile Topkapı arasındaki alanın Yeniçerilerin denetiminde talim sahası olarak kullanılmasıdır. 17 Haziran 1826 tarihinde yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla (Onhan & Güney, 2018: 41-41) birlikte meskûn mahalde (Kule-i Zemin, Likos deresi (Bayrampaşa), Ayvansaray, Yenibahçe) oluşan hem sosyal hem de demografik boşluğu Çingenerler kapatmak istemiş ve sonucunda ilk yerleşim yeri olarak benimsemişlerdir (Baltacıoğlu, 1994: 480-481; Yıldırım, 2008: 25-37; Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 121; (BOA. İ.ŞD.54-3023-1, 3).⁷ Kıptî olarak da nitelenen topluluk için zorunlu iskân alanı çoğunlukla Selamsız, Fener, Hatice Sultan ile

⁵ Rumeli Eyaleti'nde meskûn diğer Çingenerler, örneğin; Pınarhisar, Pravadi, Eski Hisar-ı Zağra, Döğenci-Eli, İncügez, Gümülcine, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Hayrabolu, Malkara, İpsala, Çorlu ve İstanbul gibi şehirlerdeki söz edilen sancağa bağlanmışlardır. (Özkılınç, A., Coşkun, A. ve Sivridağ, A. 2013: 6-7).

⁶ Sulukule adının geldiği menkıbe ise şu şekilde aktarılmıştır: "Surların dibinde yer alan bir mağaranın içerisinden kaynadığı söylenen tatlı bir suyun üzerindeki işaret noktası olarak belirtilen bir kuleden geldiği rivayet edilmektedir. Alpman, 2014:14; Ortaylı, 1994: 70-71, Gökbilgin, 1988: 425).

⁷ Sulukule, Selamsız, Ziba en meşhur Çingene yerleşim sahaları olurken, ilk yerleşik hayata "Hacıhüsrev Mahallesi'nden başladıkları iddia edilmiştir. Çingene nüfusunun artması neticesinde Yenibahçe'nin Sulukule civarındaki çayırında imara açılarak, mahalle haline getirilmesi ve devamında Dâhiliye Nezaretî'nin izni ve Şehr-i Emaneti'nin girişimleri ile bölgenin iskânının temini talep edilmiştir. Baltacıoğlu, 1994: 480-481; Yıldırım, 2008: 25-37; Göncüoğlu ve Yavuztürk, 2010: 121;

Neslişah Sultan Mahalleri olarak bilinen Sulukule, Üsküdar, Yenibahçe, Ayyansaray (Lonca), Kasımpaşa semtleri seçilmiştir (Alus, 1995: 20, 30-31; Abdülaziz Bey, 1995: 329-330; Deleon, 1997: 119-120, 141).⁸ Dönemin Osmanlı coğrafyasında sadece İstanbul'da değil, Balkanların geniş bir kesiminde yaşayan Çingene topluluklarının, Osmanlı Devleti'nin diğer meskûn toplulukları gibi can, mal ve namus güvenlikleri devletin himayesinde olup, devlet Çingene toplumunu da içine alan bir düzenleme yapmıştır. (Şerifgil, 1981: 117-144). Söz konusu kanunnamenin varlığı, toplumun her kesiminin devlet sistematığının işleyişinde Çingene toplumunun önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte Çingenelerin sürekli bir yerde sabit kalamamaları ve kısa süreli de olsa meskûn buldukları yerlerde yerel halk ile sıkıntılar yaşamaları, bünyesinde buldukları devletlerin hem merkezi hem yerel yönetimlerini zaman zaman zor durumda bırakmıştır. Bu noktada devlet idarecileri Çingenelerin bir yerden bir yere göçlerini temin etmenin yanı sıra onların gittiği yerde iskân masraflarını karşılamak durumunda kalmıştır (BOA. BEO. 3976.298175.1-10; BOA.BEO.398.29810.2; BOA.C.DH.61.3032.1; BOA.YB.021.88.73.1-2; BOA.ŞD.361.25.1; BOA.ŞD.1905.30.3; BOA. TFR.I.SL.217.21661.1).⁹ Sözü edilen toplumun günümüzde aynı coğrafyalarda zaman zaman bazı dışlanmalara maruz kalsa da yaşadıkları yerlerdeki devletlerin kanunları doğrultusunda yaşadıkları ve haklarını muhafaza noktasında çaba saf ettikleri tespit edilmiştir. Bu duruma örnek olarak Çingene toplumunun yaşadığı yere göre biraz değişim göstermekle birlikte genel karakteristik özelliklerini kaybetmemeleri, örf ve âdetlerini devam ettirmeleri, geçmişten günümüze yaşadıkları her yerde eğlence hayatının vazgeçilmez bir unsuru olarak anılmaları, halihazırda aralarından pek çok sahne ve gösteri sanatçısı çıkarmaları gösterilebilir (Altınöz, 2007: 13-31).

Çingene toplumunun yaşamlarını müzik yapıp, dans edip, şarkı söyleyerek kazanmasının yanı sıra aslında üzerinde durulması gereken pek çok özellikleri de vardır. Bunlardan belki de en önemlilerinden birisi Osmanlı sefer kuvvetleri bünyesinde farklı rütbe ve görevlerde çoğunlukla müsellemler olarak istihdam edilmiş olmalarıdır. (Keşir 2010: 1206; BOA.A.(DVNSMHH.d...23.488.1-20; BOA.A.(DVNSMHH.d...5-1392-5-357; BOA. A. (DVNSMHH.d...7-11-3-513.; (BOA. A.(DVNSMHH.d...7-2644-3-513; Fraser, 2005: 157; Martinez, 1994: 105).¹⁰ Bu çalışmada Çingenelerin hayatı algılama şekilleri, inanç tarzları (Kaygılı, 1972: 42; Oymak, 2021: 889-890; Dinçer, 2014: 43; Kahraman & Dağlı, 2011: 37; Alpman, 2014: 62, 72, 89)¹¹, konuştıkları dil açısından değil, kültürel değerler bağlamında birbirinden farklı topluluklara sundukları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA) İ.ŞD.Kutu: 54 Gömlek: 3023 Sıra: 1, 3. Fi 15.05.1298 (15 Nisan 1881).

⁸ Yerleşik yaşama geçme hususunda çaba gösterecekler de zaman zaman evleri farklı sebeplerle yıkılmış, dönemin yetkililerinden de talepleri doğrultusunda yine aynı semtlerde kendilerine boş arazi gösterilmesini istemişlerdir. (BOA) DH.MKT. Kutu: 205 Gömlek: 3 Sıra: 32, 1. Fi 01.08.1310 (18 Şubat 1893).

⁹ Kıptilere arazi verilerek ziraate alıştırılmaları dönemin yönetimi tarafından hedeflenmiştir. (BOA) DH.MKT. Kutu: 1309 Gömlek: 53 Sıra: 1-8. Fi 14.03.1286 (24 Haziran 1869).

¹⁰ Çingene toplumu içerisinde süpürgeci, fâl bakıcısı, çiçek satıcısı, hamam tellaklığı, baca temizleyicisi, seyyar satıcı, demirci, marangoz gibi meslekleri icra edenler bulunduğu gibi orduyla birlikte seferlere katılıp, silah tamir eden, mevzi kazan, yol açan, donanmaya kürekçi yazılan çingenelerinde olduğu tespit edilmiştir. (BOA) A.(DVNSMHH.d...Kutu: 5 Gömlek: 1392 Sıra: 5-357. Fi 15.09.973/ (5 Nisan 1566); Çingene müsellemlerin bir kısmının Ejderhan seferine tayin olduğuna ilişkin emirname. (BOA) A.(DVNSMHH.d...Kutu: 7 Gömlek: 11 Sıra: 3-513. Fi 28.06.976/ (18 Aralık 1568); (BOA) A.(DVNSMHH.d...Kutu: 7 Gömlek: 2644 Sıra: 3-513. Fi 24.06.976/ (14 Aralık 1568) Angus Fraser, Avrupa, 157; Nikole Martinez, *Çingeneler*, İstanbul: İletişim Yayınları, Presses Universitaires de France, 1994, 105. İstanbul ile Keşan kazalarından donanmaya kürekçi olarak yazılan 2415 Çingene neferinin olduğu ve donanma yetkilileri tarafından kendilerinin Çeribaşı ve Bayraktar şeklinde vazifelendirildikleri de ifade edilmiştir. A.(DVNSMHH.d...Kutu: 23 Gömlek: 488 Sıra:1-20.

¹¹ Evliya Çelebi Osmanlı dönemi Rumeli Kıptilerinden bahsederken, "*Kızılma ve kafir bednâm günlerin edüp, Müselmanlar ile ıyd-ı adhâ, Yahudiler ile kamış bayramların edüp bir mezhep kabul etmedikleri ecilden cenaze namazların e'immelerimiz kulmayup eğrikapu haricinde Çinganeler için başka bir güristan yeri verdiler.*" Gökay, O.Ş., Dankoff, R., Kahraman, S.A. ve Dağlı, Y., 2011: 37). Nazım Alpman'ın röportajında ise bir Roman kendileri için kullanılan "*Çingene*" ifadesinden rahatsızlığını beyan etmiş, her şeyden önce Müslüman olduğunun vurgulanmasını istemiştir. Ama bu ifadelere rağmen Kağıthane'li Alaaddin, (Ayıcı), Sulukuleli Çingenelerin Müslüman olmadığını, İki kavramın bir arada olmasının imkân dâhilinde olmadığını söylemiştir. Bazen bu inanç ifadesi sıkıntılı durumlar da yaratmış ve zaman zaman İslam olduklarının üzerine basarak ifade etmek zorunda da kaldıkları olmuştur. Bununla bağlantılı olarak yapılan bir çalışma da yaratıcı kavramı "Odel", Şeytan "Beng" kelimelerinin kullanıldığı söylenmiştir. Ayrıca ülkeden ülkeye Çingenelerin inançsal kavramları ad değişikliği gösterse de inanç bazında yaklaşım tarzlarının benzer olduğu da ifadeler arasındadır. (Kaygılı, 1972: 42; Oymak, 2021: 889-890).

profesyonel eğlence hizmetinin yanı sıra Sulukule semtinin, elli yıl öncesindeki eğlence algısı ve sektörel bazda emekçileri hakkında bilgi verilmeye gayret edilecektir.

3. 1970'lerde Sulukule'de Eğlence Anlayışı

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Anadolu halkının eğlenceye bakış açısı, toplumsal cinsiyet ve buna bağlı olarak kadın ile erkeğin kamusal alanda üstlendikleri roller üzerinden tanımlanmıştır. Bu anlayıştan hareketle Milli Mücadele'den Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan zaman diliminde sözü edilen coğrafyada yaşanan olumsuz gelişmeler sebebi ile eğlenceye bakışta sert bir dönüşüm yaşanmış ve eylem "düşman ile iş birliği" olarak görülmeye başlanmıştır (Kabagöz, 2016: 13-14).¹²

1930'lu yılların başlarında travmatik dönemin izlerinin yavaş yavaş azalmasıyla birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinin eğlence hayatında değişimin ilk izlerine rastlanılmıştır. Geçmişte olduğu gibi eğlenceye düşkün olan İstanbul halkı bunu genişletip, değiştirip, çeşitlendirebilmek adına devamlı surette kendilerine farklı mekânlar oluşturmaya çalışmıştır (Ceylan, 2004: 61).

"Eğlence" denildiğinde akla ilk gelen sazlı-sözlü-sofralı muhabbetler olsa da günümüze doğru yaklaşıldığında buna modern çağın insanların eğlence anlayışı karışmış ve ortaya farklı bir sentez çıkmıştır. Çünkü 1930'lardan 1970'li yıllara gelinceye kadar ülkede artan nüfus ile değişen eğlence kültürü, eğlence mekânlarının kendisini konsept olarak yenileme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir (Durmaz, 2015: 260). Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde eğlencenin geçmişi insan varlığı ile birlikte oldukça eskilere dayanmasına rağmen, eğlence ve eğlenme anlayışının sektörel bazda ortaya çıkışı ve sözü edilen sektördeki emekçi insanların toplumdaki yerlerinin tartışılması ise oldukça yeni bir süreçtir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile dünyada başlayan siyasi değişim dalgasının etkileri Türkiye'nin siyasi yaşamına olduğu kadar toplumsal yaşamında da görülmüştür. Kapitalist sistemin ivmesinin bir getirisi olan hızlı şehirleşme, sanayileşme, kitle iletişim araçları, eğitim, ulaşım imkânlarının kolay kullanımı, gelişimi ve yaygınlaşması toplumsal dönüşümü beraberinde getirmiştir (Özbek, 2008: 25).

Cumhuriyet Türkiye'sinin resmî ideolojisiyle birlikte şekillendirilmeye çalışılan kültür politikası çerçevesinde gündeme gelen sosyal ve kültürel politikaların değişimi ilk aşamada kendini sanatta özellikle de musikide göstermiştir (Alpaslan & Gökdemir 2019: 283-285; Çambel, 1981: 1846). Musikide olan devrimin Cumhuriyet'in ilanından birkaç yıl sonra başlaması bunun örneğidir. Hatta öyle ki, dönemin konuyla ilgili Eğitim Bakanlığı tarafından Türk Halk Müziğinin Avrupa'ya ait ezgilerle armonize edilerek sentezlemek istendiği tespit edilmiştir (Akşam, 1934: 1). Müzik, dans, eğlence kültüründe Avrupalılaşma gayretleri resmî ideoloji ile örtüşüp, devrin aydınlarının önemli bir kısmının desteğinin alınmasıyla 1950'li yılların sonlarına doğru "Avrupalılaşma" kavramı "modernleşme" sürecine evrilmiştir (Işık-Erol, 2002: 51).

Demokrat Parti'nin kırsal kesimde yaşayan halka karşı başlatmış olduğu hoşgörü politikası ve halkın iradesi söylemleri, 1950'li yıllarda canlılık kazanan sanayileşme ve neticesinde ortaya çıkan büyük işgücü açığı köyden şehre göçü hızlandırmıştır. Türkiye'de 1950'ye kadar normal seyrinde gelişme gösteren şehirleşme hareketi, 1950'den sonra ivmelenmiş, şehir nüfusu kırsal nüfusu geçmeye başlamıştır (Doğan & Doğan, 2007: 437; Yılmaz, 2015: 163-164). Elbette bu sayıdaki astronomik artış, iktisadi açıdan on binlerce kişinin istihdamına imkân sağlarken, diğer taraftan da toplum bünyesinde sosyal yaşam ile ilgili yoğun sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu sorunların başında Cumhuriyet'in kurulmasının ardından başlatılan "Millî kültür" politikasının 1950'li yıllara gelindiğinde terk edilmeye başlamış olması gelmektedir. Söz konusu politikanın "gevşetilmesi" (Durgun, 2018: 92), sosyal hayatın da beklentilerinin aksine bir yönde değişim içerisine girmesinin yolunu açmıştır. Örneğin bu dönemden itibaren halk Türk bestekârlara değil de Arap, Çigan (Çingene) müziğine öykünmeye başlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler yıllar içerisinde Türk kültür politikalarının sorgulanmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü Doğu-Batı sentezi ile ortaya çıkan kültürel iklim bozukluğunun getirisi olan sosyal eksiklik "yozlaşmış"¹³ (Eren & Gözaydın, 1992: 778) değerlerin toplumun bazı kesimleri tarafından ciddiye alınmasına fırsat vermiştir. Böylece eğlence anlayışı popüler kültüre yenik

¹² Cumhuriyet'in cesur ve rehber kadınları Leyla Erbil, Güzin Dino, Mina Urgan, Sevim Burak, Tomris Uyar, Halet Çambel, Dürnev Tunaseli, tarafından "kadınsız" gece hayatı kavramı yıkılmaya başlamıştır. (Kabagöz, 2016: 13-14).

¹³ Yozlaşma: Doğasındaki iyi nitelikleri sonradan yitirmek, orijinaliğin bozulması, bir şeyin manevi nitelikten uzaklaşmasıdır.

düşmüş ve devletin kültür politikası dışında beliren sosyo-kültürel değer yargıları, toplumun tamamına yakını tarafından kabul edilebilir bir durum haline gelmiştir (Usta, 2010: 111-114).

Sözü edilen kozmopolit yaşamın en belirgin yaşandığı yer, aldığı yoğun göç sebebi ile İstanbul'dur. İstanbul yılın her mevsimi gidilebilecek, günün, haftanın yoğunluğunu, yorgunluğunu, sıkıntısını insanların üzerlerinden atmalarını sağlayacak, hoşça vakit geçirmelerine imkân verebilecek gazinolar, gece kulüpleri, müzikli lokantalar ve çay bahçelerini uzun zamandan beri bünyesinde barındırmaktadır. İşte bu eğlence tarzının belki de en köklülerinden birisi Sulukule semtindeki mekânlardır.

Sulukule semtinin resmî adı Hatice Sultan Mahallesi'dir (Çubuklu, 2011: 85-87, 95).¹⁴ Söz konusu mahalle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra politik iklimin sertleştiği, dönemin siyasi konjonktürü gereği (Milliyet, 1959: 1-3, 5; Resimli Gazete, 1927: 1)¹⁵ 1950'li yılların sonuna kadar "kısmen" sorunsuz varlığını devam ettirse de bu tarihten itibaren ülkede başlayan kısmî baskı ortamının da tesiri ile yerel yönetimler tarafından "suç, ahlaksızlık ve hastalık" gibi sebepler gösterilerek bir bölümü için yıkım kararının alındığı yer haline dönmüştür (Milliyet, 1959: 3; Harvey, 2003: 32; Tekeli, 1994: 381).¹⁶ İşte bu olumsuz şartlarına rağmen Türk halkının eğlence kültüründeki yerini Sulukule devamlı surette korumasını bilmiştir.

Sulukule semtinin yerel yönetimler ve halk üzerinde oluşturduğu olumsuz tesir ile ilgili 1950'li yılların ikinci yarısında İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisinde yapılan bir toplantıda Sulukule'ye alternatif bir yerleşim yerinin inşası ve yerin adının değiştirilmesi konusu gündeme alınmıştır. Fakat resmi makamlar buna uzun süre bir karşılık bulamadıkları gibi semtin yeniden inşası sürecini de tamamlayamamışlardır (Milliyet, 1958: 3; Milliyet, 1966: 3). Ancak Menderes hükümeti döneminde yaşanan Vatan Caddesi İmar Projesi kapsamındaki parselasyonda, Edirnekapı surlarının bir bölümü ile Sulukule'deki 29 evin yıkılması suretiyle, imar projesindeki ilk etap tamamlanmıştır. Böylece Hatice Sultan Mahallesi'ne yıkım kararının resmi makamlar tarafından ulaştırılması sağlanmış ve 1970'lerden itibaren mahallenin şimdiki profili belirginleşmiştir (Kaban, 2011: 37-38).

Sözü edilen yıkıma semtin sosyal alanlarından başlanmış, bunu yine semtin mezarlığının bir bölümü takip etmiştir. Ardından yerin fiziksel anlamda ayakta kalma imkânı olmayan yapıları yıkıma dâhil edilmek sureti ile semtin toplu yaşam alanları belirli oranda yok edilmiştir. 1957 yılında yapılmaya başlayan bu çalışmaları Sulukule ahali ilk aşamada olumlu karşılamış ve "modern" Sulukule mahallesinin kurulması biçiminde algıladıkları yıkımı kendilerine özgü yöntemlerle kutlamışlardır. Hatta öyle ki dönemin gazetelerine demeçler veren Çingene ileri gelenleri, kırk gün kırk gece eğlence yapılacağına yönelik söylemlerde bulunmuşlardır (Milliyet, 1957: 2).

Aslında yaşanan bu kültürel ve sosyal durum, şehir merkezinde Çingenelerin kendi haline terk edilmişliğinin bir neticesi olup, yerel yönetimler tarafından onlara karşı yapılan müdahaleler "çirkeften" temizlenme çabası olarak değerlendirilmiştir. Evlerinden edilen ahalinin önemli bir kısmı yine resmî kararlarla Hacı Hüsrev'e yerleştirilmiştir (Tekeli, 1994: 381). Çingenelerin semtlerinde meydana gelen söz konusu yıkımlar, onların sosyal hayatlarında yıkımlara, tahrifata sebep olsa da onlar yine özlerini yitirmeden hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeyi becerebilmiştir. Semt içerisinde meydana gelen yıkımlar sınırlı kalsa da demografik azalmayı ve kültürel erozyonu beraberinde getirmiştir (Resimli Gazete, 1925: 1-2).

¹⁴ Sulukule ve sakinleri üzerine olumsuz atıflara cevap veren Osman Cemal Kaygılı, şöyle ifade ediyor mahalleye neden Sulukule adının verildiğini: "Bazıları Sulukule'ye ne için bu isim verildiğini soruyorlar; onu da söyleyeyim: Esasen kale dibinde bulunan bu mevkideki yüksek kale burçlarından birinin dibinden yaz kış bir su akar ve bu su Bayrampaşa kırlarından gelerek, Sulukule, Yenibahçe tarikiyle Aksaray'a kadar gelip oradan Marmara'ya dökülür. İşte bunun için oraya "Sulukule" denir." (Çubuklu, 2011: 84-85, 95).

¹⁵ II. Dünya Savaşı'nın yeni bittiği ve toplumda iktisadi anlamda yaşanan bunalımın getirisi olarak, mevcut iktidara karşı muhalif sesler yükselttiği bir dönemden söz edilmektedir. Afrika'da bir Kıptî İmparatorluk kurmak üzere Birleşmiş Milletlere müracaatta bulunan Amerikalı Kıptî lider Ghosh, bine yakın Sulukuleli Çingene tarafından protesto edilmiş, devamında da B.M.'ye durumu ilgili şikâyetinde dahi bulunacaklarını Çeribaşı Nazif Gergin, gazetelere ifade etmiştir. Nazif Gergin, Sulukule sur dibinde 120 hane ve binin üzerinde Çingene adına konuştuğunu söylerken, "ABD'li Ghosh'un kendisini Türkiye temsilcisi seçmek istediğini, bunu da kabul etmediğini ve ileride devletimizin bizler için yapmak istediği site biçimindeki yerleşke de meskûn olacaklarını" ifade ederken, "...bizler sanatkârlarız, eğlence dünyasının parçasıyız, siyaset bilmeyiz" demıştır. *Milliyet*, 24 Mayıs 1959; *Resimli Gazete*, 23 Temmuz 1927.

¹⁶ Rafi Cevat Ulunay'ın "Takvimden Bir Yaprak" isimli *Milliyet* Gazetesi'ndeki köşesinde yazdığına göre; Türkiye'ye 1959 yılında gelen ABD'li Kıptî lider Ghosh'un Sulukule'yi hastalıklar, altyapı ve yerleşim sorunları sebebi ile beğenmemesine "...hadi oradan lağımı yokmuş, bizim başşehrimiz Ankara'da da lağım yok. Senelerdir çukurla idare ediyoruz." demek suretiyle ülkenin içerisinde bulunduğu iktisadi ve sosyal geri kalmışlığı gurur yaparak, önemsiz bir ayrıntıymış gibi ifade etmeye çalışmıştır. *Milliyet*, 24 Mayıs 1959.

Bu bağlamda meskûn oldukları semtin farklı kültür yapılarındaki insanlarından bekledikleri desteği gördüklerini söylemek pek doğru olmayacaktır. Çingeneler varlıklarını ifade ederlerken her ne denli yaşadıkları yörenin, sosyal yapısının veya kültürünün bir parçası olduklarını söyleseler de yüzyıllar boyunca görülmüştür ki buldukları yerin halkıyla, siyasi otoritesiyle ve kültürüyle bütünleşememiş kendileri gibi yaşamayı sürdürmüşlerdir (Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 115).¹⁷ Fakat bu durum dans, oyun ve müzik için aynı değildir. Çingeneler, meskûn oldukları yörenin müzik, dans kültürünü içselleştirmek sureti ile ona canlılık, ritim ve kendi felsefelerinin egemen olduğu üsluplarını katarak yeniden halka sunabilme yetisine her zaman sahip olmuşlardır. Ama bu yetenek hayat anlayışlarındaki gibi müzik, dans ve oyun kültürlerinde olan kuralsızlık sebebi ile söz konusu sanatlara tam vâkıf oldukları anlamına gelmemektedir (Duygulu, 1995: 38).

Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasında İstanbul'un pek çok eğlence mekânının saz sanatkârları, rakkasları Sulukule ve Ayvansaray'ın gediklileri haline gelmiştir. Onların sahne aldığı yerler halk tarafından her türlü iktisadi, sosyal sıkıntıya rağmen teveccühe mazhar olmuştur. Söz konusu eğlence mekânlarına kemancı, zurnacı, rakkaslarının temin edildiği semt ise Hacı Hüsrev Mahallesi'nden, Kurtuluş'a göç eden Çingenelerdir (Canatak, 2012: 617).¹⁸ Çünkü Çingenelerin değişen demografik yapısı farklı semtlere göçü zorunlu kılmıştır (Irmak, 2017: 10 vd).¹⁹ Bunun dışında Ahırkapı, Çayırbaşı gibi semtler de Çingene sanatkârların toplandığı diğer semtlerdir. (Tohumcu, 2007: 719-736).

Sulukule, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren toplumun ve ülkenin geçtiği değişim ikliminden payını almış, geçmiş dönemlerdeki işlevini daha da güçlendirerek "ev içi muhabbet"²⁰ yöntemiyle faaliyetlerine devam etmiştir (Belser, 1946: 5 vd; Somersan-Kırca Shroeder-Çubukçu, 2011: 15).²¹ Bu sözü edilen "Muhabbet", "Devriye" ya da "Eğlence" evleri İç Anadolu Bölgesi'nin "Oturak Alemi" eğlencelerinin bir benzeri olup, İstanbul kent kültürüne beş yüz yıldan fazla hizmet etmiştir (Gümüş, 2005; Somersan-Shroeder-Çubukçu, 2011: 21).²² Aslında Sulukule'nin eğlence sektörünün merkezi olduğu dönemler 1950 ile 1960 yılları arasındadır. Bu süre zarfında Sulukule'deki "Eğlence Evlerinin" bazılarına ancak randevu ile girebilmenin mümkün olduğu düşünüülürse, semtin eğlence hayatındaki yerinin ne denli etkin olduğu da anlaşılacaktır (Mimarizm, 2008).

1960'lı yıllar Türkiye'de siyasi, sosyal açıdan kalıcı izler bırakmış bir dönemdir. Bu yıllar aynı zamanda popüler kültürün iyiden iyiye yükseldiği, yabancı şarkılara Türkçe sözlerin yazıldığı, gece kulüplerinin hızla yayılmaya başladığı, gençlerin Swing ile dans ettiği, yaşlıların gazinolarda eğlendiği, İstanbul'un gece hayatında yeniden değişimin başladığı dönemlerdir. 1960'lı yılların Avrupa'ya öykünen tarzına karşılık, 1970'ler "taşra-arabesk burjuvazisi" nin öne çıkmaya başladığı dönem olmuştur (Aytar-Parmaksızoğlu, 2011: 61).²³

1970'li yıllardan itibaren köyden kente göç yoğunlaşmaya, şehre uyumsuzluk artmaya başlayınca, iktisadi anlamda sıkıntı yaşayan, çoğunlukla kadenci, toplumsal ritüellerine sıkı sıkıya bağlı bu insanlar, şehrin içleri yerine eteklerindeki yamaçlara tutunmaya çalışırken, ister istemez gettolaşmaya (Yılmaz, 2017: 214)²⁴ başlamışlardır. Çoğunlukla kırsal kesim olarak ifade edilen toplumun üretici kesimi, sürecin devamında yeni yerleşim yerlerinde kendilerini ifade edebilmek, bir biçimde var olduklarını ortaya koyabilmek adına sosyo-

¹⁷ Bulgaristan Karaorman yöresinde meskûn bazı çingeneler Bektaşî dergâhlarına bağlılıklarını bildirmiş, ancak bir süre sonra kendi yaşam biçimlerini, hayat algılarını tekkenin yaşam ve ritüellerine intisap ettirerek, yapıda değişikliğe sebep olmuşlardır. 1989 tarihindeki Bulgaristan göçüyle Türkiye'ye gelen bu grup İstanbul'da yerleşiktir. (Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 115).

¹⁸ Geçmişte Yahudi yaşantısıyla bilinen Ayvansaray'daki Lonca Mahallesi Çengi geleneğine katkıları açısından önemlidir. (Irmak, 2017: 10 vd).

¹⁹ Sözü edilen siyasi ve sosyal hadiseler, 6-7 Eylül Olayları, Kıbrıs Meselesi ve ASALA terör hareketidir.

²⁰ Ev ortamı verilerek oluşturulmuş konsepte içkili, müzikli ve danslı eğlence anlayışı.

²¹ Sulukule'de sistem daha çok yemeye, içmeye, seyretmeye ve dinlemeye dayalı hale gelmiştir. "Eğlence Evleri" tabirinden ilk defa Aziz Turan Belser, "Beyoğlu Piliçleri" adlı eserinde söz etmiştir. (Belser, 1946, 5 vd; Somersan, Kırca, Shroeder ve Çubukçu, 2011: 15).

²² Çingenelerin yöreye gelişinin bin yıldan fazla bir zaman aldığı ifade edilmektedir. (Gümüş, K. Sulukule'nin 1000 Yıllık Sakinleri, *Bianet*, 30.11.2022).

²³ Dönemin en şöhretli sanatkârları olan Müzeyyen Senar, Zeki Müren eğlenmek maksadıyla semtin yolunu tutanlar arasındadır. (Aytar ve Parmaksızoğlu, 2011).

²⁴ Sanayileşme devriminin ardından Avrupa ülkelerine artan göçlerle birlikte özellikle Musevi inancına sahip kimselerin kendi istekleriyle buldukları veya iskân oldukları alanları zor yoluyla değiştirmeleri ve yaşanan bu değişim ile yerleştirildikleri yerler sebebi ile toplumsal kabul görmemeleri, dışlanmaları neticesinde sınır zayıflıklarına varan, kalıpsal davranış biçimleri meydana getirdikleri, şehrin varoşlarına yerleşmeye zorlanmalarıyla da kendi benzerleri ile bir araya gelmek suretiyle azınlık kümeleri oluşturmalarıdır. (Yılmaz, 2017: 274).

kültürel anlamda “ötekileştiren” toplumun diğer kent soylu kesimine var olduklarını gösterebilmek için “arabesk” olarak nitelendirilen bir kültürü ve onun bir yansıması olan müziğini rahatlatma aracı şeklinde kullanmıştır. Bu “yozlaşma” biçiminde ifade edilen dönem içerisinde halk müziği toplumun her iki kesimi tarafından da rağbet görürken²⁵, bu türü icra eden sanatçıların bazıları devletin tek kanallı televizyonu ile radyosundan gerek siyasi gerekse mensubu oldukları sosyo-kültürel durum sebebi ile yer bulamazken, Unkapanı olarak bilinen müzik piyasası halk ile buluşma noktaları olmuştur (Arat, 2007: 29, 63, 160, 572).

1970’li yıllar halkın evine televizyonu yoğun olarak almaya başladığı yıllardır. Söz konusu bu teknolojik aygıtın hanelere girişiyle birlikte insanların dünya ile entegrasyonu hızlanmıştır. Söz konusu teknolojinin varlığı, toplumun en alt seviyesinden üste kadar eğlence algısında bir değişim meydana getirmiş olmasına rağmen yine de bir kesiminde dışarıya çıkmak suretiyle vakit geçirmek arzusunun tam olarak bitirememiştir (Tunç, 2001: 85-122). Çünkü insanlar sosyal varlıklar olduğundan birbirleri ile geçirdikleri kaliteli zamanı farklı bir teknolojik araç ile karşılayabilmeleri mümkün değildir.

1970’lerin ortalarına gelindiğinde eğlence kültürü tamamen değişmiş, gazinolar, pavyonlar, diskotekler gece eğlencelerinin mekânları haline gelmiştir. Bu dönemde ağır ve sakın bulunan alâturka müzik, İstanbul eğlence hayatının merkezine yerleşmiştir. Ancak aynı zaman dilimi içerisinde popüler müzik sanatçılarının hızla yükselişi, alâturka sanatçıların tahtını sarsmıştır. Söz konusu yılların ikinci yarısından itibaren müzik dünyasında yeni bir tür olan Arabesk, ülkedeki diğer tüm müzik türlerini hâkimiyeti altına almış, fakat yine de bir süre daha gazinolarda kendisine yer bulamamıştır. Ama gazinolar 1970’in ikinci yarısından itibaren sadece müzik ve dans ile eğlenilen yerler olmaktan çıkmıştır (Aytar-Parmaksızoğlu, 2011: 59-60; Toytaş-Sert, 2021: 2). Bunun sebebi ülkenin içerisinde yaşanmaya başlanan programsız, dengesiz, hızlı siyasi bölünmelerin toplumsal kutuplaşmayla birlikte düzensiz bir eğlence anlayışını beraberinde getirmiş olmasıdır (Belge, 2002, 846; Ormanlar, 1999: 73).

Yaşanan bu durum toplumun güncel yaşamına, eğlence anlayışına, olaylara bakış açılarına kadar iyiden iyiye kendisini hissettirmiştir. 70’li yılların eğlence anlayışına bakıldığında, dönemin çok seslilik ruhunun toplumsal yapıya yansıdığını görebilmek mümkündür. Söz konusu zaman diliminde eğlence hayatında gazinolar en ön saflarda yer alırken, ona alternatif eğlence mekânları genelde maddi anlamda daha makul fiyatlar veren, daha samimi ve sıcak eğlence merkezleri olmuştur. Dönem itibari ile bunun en tanınmış olanı yine “Sulukule” dir (Tunç, 2001: 142-143). Türkiye’deki Çingene müziğinin çıkış merkezi olarak bilinen Sulukule’nin müzik kültürü 1970’lerdeki sosyolojik ve politik değişimden etkilenmesine rağmen parlak, coşkulu, Ortadoğu ve Balkan coğrafyasının sentez yapısını bünyesinde taşıyan, fazla gösterişli namelere sahip, yerli-yersiz derecede yüklü çalınış usullerine raks ettirmeye muktedir yapısını muhafaza etmeye de devam etmiştir (Say, 2015). Fakat sözü edilen müzik kültüründe kendisine ait bir disiplin yapısı mevcuttur. Burada müzisyen olabilmek için sadece bir enstrümanı çalmayı bilmeniz yeterli olabilirken, rakkas (çengi) olabilmeyen şartları biraz daha ağırdır (Foto 1; Abdülaziz Bey, 1995: 330-331).²⁶

Foto 1. Kemani Güllü Pakize, Tefçi “Civelek” Nazmiye²⁷

1970’li yıllar İstanbul’unun diğer eğlence mekânlarındaki insanların adeta gözlerini bozan rengarenk dekorlardan, iki tabak yemek ve bir bardak içki için yüzlerce hatta binlerce lira sarf edilen şıkır şıkır ışıklı

²⁵ Ruhi Su, Aşık Mahzuni Şerif, Aşık İhsani, Neşet Ertaş, Selda Bağcan, Cem Karaca, Edip Akbayram gibi dönemin sanatçılarının adları söz konusu türde daha fazla anılmaktaydı.

²⁶ Rakkas olacak kızın siması, vücudu ve sesi mutlaka güzel olmalıdır. Bununla birlikte biraz da işveli ve hareketli olması istenir ki müşterinin devamlı surette ilgisini üzerinde tutabilsin. (Abdülaziz Bey, 1995: 330-331).

²⁷ Türkiye’nin en pahalı eğlence yeri. <https://tr.pinterest.com/pin/393853929896391754/> Erişim Tarihi 24.04.2024).

gazinolara benzemeyen Sulukule semtindeki köhne yapıları evler, dönemin bazı insanlarına göre diğer eğlence mekânlarından daha sıcak, samimi ve eğlenceli bir yapıdadır. 1970’li yılların en namlı artist ve aktrisleri, ses sanatçıları dahi toprak yollu, yıkık, virane, sokakları ile bilinen bu eğlence semtinin, mekânlarının müdavimleri arasındadır. (Ajda Pekkan, Erol Büyükburç, Ahmet Özilhan, Sadri Alışık, Çolpan İlhan, Emel Sayın vb.). Bunun yanı sıra Sulukule sakinleri daima misafirlerini eğlendiren, güler yüzlerini esirgemeyen, eşsiz müzik nağmeleri ile yeteneklerini çekinmeden sunan sazende ve rakkaslarıyla gecenin en koyu saatlerinde kıvamlı eğlenceye insanları doyan, İstanbul’un “melek girmez” semtinin sahipleridir. İstanbul’a gelen turistlerin ve dönemin yabancı meşhurlarının farklı ve çarpıcı eğlence maksadıyla getirildiği ilk mekân Sulukule’dir (Foto 2; Kolçak, 1972: 1 vd.; Milliyet, 1960: 3).²⁸

Foto 2. (Çolpan İlhan-Erol Büyükburç-Sadri Alışık-Emel Sayın-Ajda Pekkan-Ahmet Özhan)²⁹

Gençler arasındaki beğeni algısının geçmiş nesillere bakarak değişmeye başladığı 1970’li yıllarda zamanın getirdiği konjonktürel durumuyla³⁰ birlikte Sulukule’deki bu “eğlence evleri”, şehirli bir ailenin çekinmeden gidebildiği eğlence mekânı hâlinde zaman içerisinde uzaklaşmıştır. Sözü edilen bu “eğlence evlerini” aileler yerine sosyal statüleri birbirinden farklı erkek ağırlıklı toplum bireyleri tercih etmeye başlamıştır. Bundan önceki zaman dilimlerinde olduğu şekli ile sofraların donatıldığı, evin (mekânın) sahibinin gelecek misafirleri ile sohbet ettiği, güneşin batışıyla birlikte Türk Sanat Müziğinin en bilinen parçalarının sabahın ilk ışıklarına kadar söylendiği, eğlencenin ilerleyen saatlerinde dansözlerin sahne olarak muhteşem danslarıyla konukları mest ettiği, eğlencenin seviyesine göre hesapların ödenip, bahşişlerin bırakıldığı Sulukule, 1970’lerden sonra bir müddet daha varlığını sürdürmeye devam etmiştir. “Sulukule Geceleri” (Milliyet, 1955: 3)³¹ ifadesinin kullanılmasına sebep işte bu anlatılmaya çalışılan sabaha kadar durmaksızın devam eden eğlence anlayışıdır (İncedere, 2011: 15-16).³²

1970’ler Türkiye’inde eğlence kültüründe Sulukule tarzında mekânlar değil, daha çok belli belirsiz müziğin duyulduğu, erkek ağırlıklı, ekonomik açıdan daha uygun olan meyhaneler rağbet görmeye başlamıştır. Buna sebep Sulukule tarzı mekânların müşterileri hatta müdavimleri özellikle hafta sonları stres atmak, eğlenmek, kimi zaman sadece tatlı sohbetlere dalarak, bir süre bilinçlerini kaybetmek adına söz konusu Sulukule evlerine gitmiyorlardı. Sulukule evlerine gidenler aynı zamanda kendilerini sosyalleştirebilmek adına rehabilite de

²⁸ Türkiye’ye çeşitli sebeplerle davet edilen dönemin meşhur yabancı misafirleri organizatörler tarafından otantik ve etkileyici olarak düşünülen Sulukule semtine zaman zaman götürülmek sureti ile sözü edilen eğlence hayatını görmeleri sağlanmaktaydı. Bu sayede turistlerin memleketlerine “hoş bir sâda” ile dönmeleri temin edilmeye çalışılmıştır. Fransız şarkıcı Nicoletta da bunun örneklerinden olup, Sulukule’nin sazlı-sözlü eğlence kültürünün tanıtımı ona da yapılmıştır. *Milliyet*, 28 Eylül 1960: 3.

²⁹ (Kolçak, 1972: 1)

³⁰ 1970’li yıllarda siyasi anlamda başlayan ve sokaklara inen çatışma ortamı

³¹ “Sulukule Geceleri”nin mucidi olarak Sabiha Hanım (Çıkarrı) olarak bilinen eski mekân sahibinden söz edilmektedir. Sabiha Hanım def, keman, cümbüş ustası olup, çengilik noktasında da oldukça zamanın da mahirmiş. Bu kişi daha sonra mevcut işi terk ederek yerine kızlar yetiştirmeye başlamış, (Hayrünaz Çalargül, Nigâr Çıkarrı, Şengül Senger) çevresinde etkin, İstanbul sosyetesinde yer edinmiş biri haline de gelmiştir. *Milliyet*, 31 Mayıs 1955.

³² Çingenelerin geçmişten gelen inanç sistemlerinden kaynaklı “günbatımından sonra ateş yakma” alışkanlığı, günümüzde biraz biçim değiştirse de eğlence hizmeti veren evlerin önünde mangal ateşi yakma tarzında devam etmektedir.

Tarihi Sulukule, Sakinleri ve 1970'lerdeki Eğlence Anlayışı
edebiliyorlardı (Akçura, 1991: 48-49, 125). Ancak 1970'lerin sonuna doğru dönemin en gösterişli mekânlarından daha fazla paranın harcandığı yerler haline gelmeye başlayınca müdavimleri arasında bile gerekliliği tartışılır hale gelmiştir (Milliyet, 1986: 10).³³

Sulukule'deki “muhabbet evleri” eğlence anlayışının her geçen gün “zayıflamasıyla” beraber sadece “ye-iç-dinle-seyret” tarzı mekânlara dönüşmüştür. 1970'li yıllarda bu mekânlar, tamamının ya da bir bölümünün müşteri tarafından gecelik olarak kiralanması sureti ile hizmet veren eğlence yerlerine dönüşünce, bundan önce sahip olduğu “halkın eğlence mekânları” algısını yitirmeye başlamıştır. Konu edilen bu evlerin mimari yapıları oldukça farklıdır. Sulukule evleri yıllar içerisinde genellikle iki ya da üç kat üzerine inşa edilmiş “gecekondu” tabir edilen uzun, dar, karanlık ve labirent biçimli koridorlara sahip meskenlere dönüştürülmüştür. Söz konusu meskenlerin sahipleri, bu evin koridorlarını dansözlere, müzisyenlere, garsonlara kullandırmak suretiyle zaman zaman dışarıdan gelebilecek tehdit ve tehlikelere karşı kendi imkânları doğrultusunda “kısmi” güvenlik önlemi dahi almayı başarmışlardır. İç içe geçen bir yapıya sahip olan sözü edilen evler, yıllar içerisinde pek çok defa yerel yönetimler tarafından, gerek belli mecalara hoş görünebilmek, gerekse bir insan grubundan oy devşirebilmek için sıklıkla yıkım tehdidinde rağmen yerel yönetimlerin konuyla ilgili son yıllara kadar başarılı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır (Foto 3; Milliyet, 1979: 14; Somersan-Shroeder-Çubukçu, 2011: 16).³⁴

Foto 3. Sulukule'de “eğlence evi”³⁵

1970'lerin sonlarına doğru semtin uyuşturucu, fuhuş ve adi suçların yuvası olduğu biçimindeki söylentiler zabıta ve polis baskınlarının artmasına, mahallelerin boşaltılması adına resmi girişimlerin başlatılmasına sebep olmuştur. Ayrıca söz konusu durum uzun zaman Sulukule'yi “kimliksizleştirme” adına, bir başka deyişle özünden koparma girişimine neden olmuş fakat bu durum tam olarak gerçekleştirilememiştir. Tüm bu yaşanan sıkıntılara karşın Sulukule ahali her daim olmasa da belirli zamanlarda yaşadıkları bu durumu sokak ortasına saz ekibi getirip, karşılıklı raks etmek suretiyle protesto dahi etmişlerdir (Milliyet, 1972: 1).

1970'ler aynı zamanda plak doldurmanın en geçerli olduğu zaman dilimidir. “Sulukule Şen Mahalle Geceleri 1-2-3-4”, “Sulukule 1-2-3-4” serileri, “Modern Sulukule”, “Sulukule Roman Dügün Geceleri”, 1980'lere doğru “Disco Sulukule” gibi dönemin akışına uyarlanmış kasetler, plaklar öne çıkmaya başlamıştır. Bunlar Sulukule evlerinin gece eğlencelerini tanımayanlara, görmeyenlere yönelik bir tür tanıtım propagandası görevini üstlenmiştir (İncedere, 2011: 16; Foto 4).

³³ Dönemin Çeribaşısı Selahattin Gazala'nın ifadesine göre 10-15 “muhabbet evinin” bulunduğu Sulukule'de, bir evde 8-10 çenginin raks ettiği, 3-4 ortacının (müşterinin arzusuna göre kızları oynatan, giydiren, kısaca eğlenceyi organize eden) görev yaptığı, kız ve erkeklerin daha doğar doğmaz yastıklarının altına kız ise zil ve erkek ise kırık saz konulduğu bunun bir gelenekten ileri geldiğini de söylemiştir. (Kolçak, 2 Eylül 1972; 1 vd.; *Milliyet*, 28 Eylül 1960, 3).

³⁴ Sulukule'de dilindikleri konuttan çıkan 2 kişi tabanca ile yaralandı Sulukule'de önceki gece silahlı 4 kişi, biri ağır, 2 kişiyi yaralamıştır. Olayla ilgili görülen 8 kişi gözaltına alınmıştır. (*Milliyet*, 01 Mayıs 1979, 14; Somersan, Kırca, Shroeder ve Çubukçu, 2011: 16).

³⁵ <https://www.yuceltunca.net/sulukuledebiraksam> (Erişim Tarihi 09.05. 2024).

Foto 4. Dönemin plak kapaklarından birisi³⁶

Tanıtım ve propaganda noktasında Sulukule bünyesinden bu dönemde bir de dünya çapında tanınan, Sema Yıldız adında Karagümrük doğumlu, Sultan Mahallesi'nde yetişmiş bir dans sanatkârı da çıkarmıştır. Bu dans sanatkârı, menajeri Sabri Bey vasıtasıyla Türkiye'deki yabancı askerlerin konuşlandırıldığı kışlalardan başlayarak, İstanbul'un en ünlü gazino, kulüp, otellerine varıncaya kadar da sahne almış, ilerleyen dönemlerde de ülkeye gelen turistlere dans dersleri vermeye başlamıştır (Göncüoğlu-Yavuztürk, 2010: 126).

Bu bağlamda değerlendirilme fırsatı olsaydı Sulukule'nin turizm açısından bir cazibe merkezine çevrilebilme potansiyelinin olduğu muhakkaktır. Çünkü anlaşılabilirliği üzere Sulukule'de icra edilen hemen tüm sanat kolları, köklü bir geleneğin devamı niteliğinde olup, miras yoluyla aktarıldığından tarihi değere de sahiptir. Buna göre sadece lokal değil, dünya çapında bir tanıtımla önemli lokasyona dönüşmesi muhtemel semt, göreceği kıymet ile ülkenin hem tanınırlığına hem ekonomisine katma değer olması fırsatı değerlendirilememiştir. Buna sebep başta 12 Mart 1971-12 Eylül 1980 tarihleri arasında ülkede yaşanan askeri muhtırasının da tesiri ile başlayan siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan istikrarsızlık, huzursuzluk, güven kaybı beraberinde birtakım olumsuzlukları getirmiştir. Sözü edilen bu durum Sulukule semti ve sakinlerince de hissedilmiştir (Değirmenci, 2009: 162-172; Akgül, 2006: 30,59,79).

1970'lerin sonu 1980'lerin başında Sulukule'nin yüzyıllardır devam eden eğlence anlayışı erozyona uğramış, özellikle piyanist-şantör olarak adlandırılan saz ve ses sanatçılarının orkestra gibi hareket etmek suretiyle melez bir eğlence anlayışını topluma kabul ettirdikleri tespit edilmiş ve söz konusu yerde eğlence algısında bir değişim ve dönüşüm hareketliliğini meydana gelmeye başlamıştır. Sulukule sakinlerinin içerisinde olduğu bu etno-kültürel eğlence algısının toplum inisiyatifinde kendisine yer ve değer bulması onların bir süre daha adı geçen semte varlıklarının devamını sağlamıştır. Bu sebeple zaman zaman dönemin yerel yönetimlerinin ve idari makamlarının "yıkarak yerine onarmak mı?" sorusunu kendilerine sormalarına sözü geçen "kültürel dokunun korunması" durumu sebep olmuştur. Yerel yönetimler başta olmak üzere Sulukule'deki söz konusu mekânları, tarihi dokularına ve eğlence hayatındaki misyonlarına uygun olarak dünyadaki benzerleri gibi turistik bir uğrak noktaya çevirmek istemişlerdir. Bunun için ilk etapta Kumkapı'daki meyhanelerle birlikte Sulukule'deki mekânları restorasyona tabi tutmak ve bu mekânların sahiplerine krediler ile bürokratik destekler sağlayarak birtakım düzenleme girişiminde bulunulmuş ama bir sonuç alınamamıştır (Milliyet, 1981: 11; Milliyet, 1982: 3).

İstanbul'da 1970'lerden 1980'lere eğlence sektörü denildiğinde akla ilk gelen yerlerden birisi olan Sulukule ve onun sakinleri Çingeneler, öncelikle saz sanatkârlığı, çengilik devamında şantörlük, alanındaki tabii yeteneklerini cömertçe sergilemekten hiçbir zaman kaçınmamışlardır. XX. yüzyılın ortalarından başlayarak değişime uğrayan kültür yapısıyla beraber hâkim olan yabancı eğlence anlayışları, Beyoğlu'nda ilk aşamada eğlence mekânlarının kendilerini değiştirmesi ile gösterince, Çingeneler söz konusu değişimin gerisinde

³⁶ <https://www.kadikoyplaklulu.com/MODERN-SULUKULE,PR-175.html> (Erişim Tarihi 20.04. 2024).

kalmayarak, sahibi oldukları yaşam alanlarını eğlence evlerine dönüştürmek suretiyle bu değişime karşılık vermişlerse de bu konseptin varlığı uzun vadeli olamamıştır.

4. Sonuç

Hint coğrafyasından geldikleri kabul edilen Çingenerler, dünyanın çeşitli bölgelerine dağılarak, farklı yörelerdeki toplumlara karışmalarına rağmen onlardan ayrılarak atalarının özelliklerini muhafaza edebilmiş olan ender topluluklardan birisidir. Bunun yanı sıra Osmanlı'dan bu yana Türk toplumu içerisindeki var olabilmeye mücadelelerinde zaman zaman sekteye uğramış olsalar da varlıklarını sürdürülebilmeye gayretlerinden, hayatı yorumlama biçimlerinden vazgeçmeyen Çingenerler, toplumun eğlence hayatına getirdikleri yeni solukla varlıklarını günümüze kadar marjinal değişikliklere uğramadan devam ettirebilmişlerdir.

İstanbul ve özellikle Sulukule, Anadolu Çingenerlerinin yerleşim merkezi konumundadır. Semt bu hali ile çok kültürlü, şahsına münhasır, farklı değer yargılarına sahip toplulukları bünyesinde barındırmıştır. Ayvansaray, Sulukule, Sultan Mahallesi, Üsküdar'daki Selâmsız Mahallesi Çingenerleri, çadır tiyatrolarından, cambazhanelere, sihirbazlık gösterilerinden, hareketli ve renkli panayır dünyalarıyla uzun yıllar İstanbul'un semtlerine egemen olmuşlardır.

Sulukule Çingenerleri her zaman eğlence sektöründe dönem itibari ile var olan bir boşluğu aktif biçimde doldururken, yapılan sanat aktivitesi semt içerisinde ve dışında pek çok ailenin geçim kaynağı olmuştur. XX. yüzyılın sonu itibari ile Çingenerlerin yaşadıkları toplum için müzik ve dans işçiliğinden daha fazlasını ifade etmeye başlamaları ile bu alanda verdikleri hizmete olan talebin artması, toplumsal konumlarında değişime neden olmuştur.

Cumhuriyet Türkiye'si, mevcut toplum yapısının çok uluslu ve kültürlü yapısı gereği, eğlence yaşamına renk katabilen birbirinden farklı ve bir o kadar kıymetli eğlence anlayışını her zaman bünyesinde barındırmıştır. Halk danslarından, seyirlik sanatlara, geleneksel şenliklerden, farklı müzik türlerine yeni bir eğlence algısının oluşturulması adına tüm verilere sahip olmasına rağmen 1950'li yıllardan başlayarak 1970'lere gelene değin Avrupa'nın ve Amerika'nın tesirinin artmasıyla sanatın kısmen yönünün değişimi belli olmuş, "medenileşme" anlayışı içerisinde yeni bir eğlence algısı kendi varlığını kabul ettirmiştir. Bu vesile ile toplumun sahibi olduğu geleneksel eğlence renklerinin pek çoğu zaman içerisinde tahrif edilmiş, unutulmuş ve hatta yok edilmiştir.

Tüm bu yok edilme girişimlerine karşın kültürel yapılarını muhafaza etmeyi başaran Çingenerler, çok partili hayatın başladığı yıllarda ve sonrasında toplumsal ve yönetsel anlamda meskûn mahallerinden çıkarılmak adına bir tasfiye hareketine maruz kalmışlarsa da bu bilinçli "tasfiye" siyasetine kendi anlayışlarıyla cevap vermeyi becerebilmişlerdir.

Genel olarak Çingene toplumunda müzik vasıtasıyla inşa edilmeye çabalanan eğlence anlayışının özgül anlamda değer kazandığı "Sulukule Evleri" semtin halkına zaman içerisinde sunduğu bir imkân dönüştürmüştür. Bu fırsattan faydalanmak isteyen Çingenerler, şehrin kendilerine verdiği söz konusu bu imkânlar çerçevesinde oluşturdukları kültür dairesi farklı eğlence anlayışlarını ortaya çıkarabilmişlerdir.

"Sulukule Eğlencesi" anlayışı, 1950'lerden 1970'lere kadar uzanan süreçte semt özelinde değerlendirilen Çingene eğlence anlayışının "mekân" kavramından başka geleneksel yaşam tarzının bir diğer adı olmuştur. Bu ifadeden hareketle tamamen insan kaynaklı, var olma temeline dayanan toplumsal bir yaşam algısının topyekûn vücut bulmuş biçimi "Muhabbet ya da Devir" denilen evlerdir. Çingene toplumunun hayatı yorumlama biçimiyle birlikte meskûn oldukları yerlerdeki insanlarla eşitlikten uzak, güçlkle kurulan ilişki biçimleriyle başa çıkma gayretleri, başka bir deyişle, toplumsal ayrıştırmaya maruz kalmalarına rağmen sanatlarıyla, neşeli tavırlarıyla yaşama tutunma şekilleri, toplumun diğer kesimleri tarafından da zaman içerisinde takdir edilmiştir. 1970'li yıllardan önce başlayan toplumsal ve kültürel yapıdaki dönüşüm, endüstrileşme kavramının ortaya çıkardığı sıkıntılar, kırsaldan şehre göç hareketinin hız kazanması, teknoloji ve iletişimin gelişmesi, toplum içerisindeki maddi-manevi kutuplaşma hareketlerinin artmasıyla ortaya çıkan huzursuzluklar ve bunlarla birlikte eğlence anlayışına "piyasa" olgusunun eklenmesi, sanata ve devamında eğlenceye bakış açısının değişimine zemin hazırlamıştır.

1960 ile 1970 yılları arasında toplumun farklı sınıflarındaki insanlara ulaşabilen, söz konusu "Sulukule eğlence tarzı", 1970'lerin kaotik ortamının getirisi ve olumsuz yönde değişen iktisadi ortam sebebi ile yavaş yavaş toplumsal anlamını yitirmeye başlamıştır. 1970 ile 1980 yılları arasındaki süreçte sanatın hemen her alanında var olan düzeni değiştirmeye yönelik arayışlar içerisine giren gençler, başta dışa açılmayı, ardından sanat dallarının disiplinleri arasındaki ayrımları kabullenmemeyi hedeflemiş sonrasında 1970'lerden itibaren kendi sanatçı kuşaklarını oluşturabilmek adına Doğu-Batı sentezi olarak ifade edilen girişimleri başlatmışlardır.

Yaşanan bu gelişmelerde o güne kadar gelen sanat algısında devam eden yaklaşımların, alışkanlıkların yön değiştirmesine zemin hazırlanmıştır.

Kaynaklar

- Abdülaziz Bey (1995). *Osmanlı adât ve merasim-i kadime, tabirat ve muamelat-ı kavmiye-i Osmaniyye*. (Haz. Arısan K. ve Arısan D.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ahmet Muhtar Paşa (1316/1900). *Feth-i celil-i Konstantiniyye*. İstanbul: Tahir Bey'in 40 Numaralı Matbaası.
- Ahmet Refik (1935). *On altıncı asırda İstanbul hayatı (1553-1591)*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Akçura, G. (1991). *Ivır zıvır tarihi*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Akgül, Ö. (2006). *Türk müzik piyasasında roman müzisyenler: Mesleki örgütlenme ve kişisel dönüşüm*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alpaslan, E. ve Gökdemir, T. (2019). Cumhuriyetin ilk yıllarında müzik alanında yurt dışına gönderilen öğrenciler ve çağdaş türk müziğine etkileri: İdil Biret ve Suna Kan örneği, *Asia Minor Studies*, 7(2), 282-298.
- Alpman, N. (2014). *Başka dünyanın insanları çingeneler*. İstanbul: Ozan Yayınları.
- Alus, S. M. (1995). Eski İstanbul'da çingeneler. *Tarih ve Toplum Dergisi*, XXIII (137), 107-134.
- Alus, S. M. (1994). *İstanbul yazıları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Altınöz, İ. (2007). *XVI. yüzyılda Osmanlı devlet yönetimi içerisinde çingeneler, yeryüzünün yabancıları: Çingeneler*. (Haz. Suat Kolukırık). İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Altınöz, İ. H. (2020). Çingeneler. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt Ek-1, 291-294. ss.). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altınöz, İ. H. (2013). *Osmanlı toplumunda çingeneler*. Ankara: TTK Yayınları.
- Altınöz, İ. H. (2015). İstanbul çingeneleri. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (Cilt IV, 80-85. ss.). İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Aras, T. (2016). Çoklu kültürün bir ifade olarak çalgıcı romanlar. (Haz. Pınar Yazgan-Fethiye Tilbe). *Türk Göçü Seçilmiş Bildiriler 1* içinde (151-156. ss.). London: by Transnational Press London.
- Arat, G. B. (2007). *1970-1980 yılları arasında Türkiye'de kültürel ve sanatsal ortam*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Asseo, H. (2007). *Çingeneler: Bir Avrupa yazgısı*. (Çev. Orçun Türkay). Yapı Kredi Yayınları.
- Ataman, S. Y. (1997). *Türk İstanbul*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Aytar, V. ve Parmaksızoğlu, K. (2011). *İstanbul'da eğlence*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baltacıoğlu, T. (1994). Hacıhüsrev. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* içinde (Cilt III, 480-481 ss.). Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları.
- Beler, A. T. (1946). *Beyoğlu piliçleri*. İstanbul: Akay Kitabevi.
- Belge, M. (2002). Türkiye'de Günlük Hayat. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 3, 846. ss.). İletişim Yayınları.
- Berger, H. (2000). *Çingene mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Canatak, A. M. (2012). Osman Cemal Kaygılı'nın gezi yazılarında eski İstanbul'un eğlence mekânları, *Turkish Studies*, (71), 611-630.
- Ceylan, F. (2004). *Eğlence kavramının İstanbul'da geçirdiği değişim süreci ve mekâna etkisi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çambel, P. (1981). Atatürk, evrim, devrim ve müzik. Ankara: *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongre Bildiri Kitabı* içinde (Cilt III, 1843-1850. ss.).
- Çubuklu, S. U. (2011). Mekânın izdüşümünde "toplumsal cinsiyet": Sulukule mahallesi ve romanlar, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (44), 83-106.
- Deleon, J. (1997). *Balat ve Çevresi (İstanbul'un Fethi ve Haliç Semtleri)*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Demirkent, I. (2001). İstanbul, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (XXIII, 205-212. ss.).
- Değirmenci, K. (2009). Dünya müziği söylemlerinde romanlık ve roman müzik icrası, *Toplum ve Bilim Dergisi*. (114), 159-187.
- Durmaz, N. (2015). Eğlence sektöründe çalışma koşulları ve ayrımcılık: Çingeneler örneği, *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*. (44), 259-292.
- Duygulu, M. (1995). Türkiye çingenelerinde müzik, *Tarih ve Toplum*, (137), 31-38.
- Diñer, H. (2014). *Bir Çingene'nin romanı*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Doğan, M. S. ve Doğan, M. C. (2007). *Modernleşme sürecinde Türk köy ailesine sosyolojik bir yaklaşım, sosyoloji yazıları 1*. İstanbul: Kızılelma Yayınları.
- Durgun, Ş. (2018). *Türkiye'de devletçi gelenek ve müzik*. İstanbul: Alter Yayıncılık.

- Durmuş, İ. (2016). *Türk kültürüne giriş*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Emecen, F. M. (2015). Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul. *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, içinde (Cilt. I, 118. ss.). İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Eren H. ve Gözaydın, N. (1992). *Türk Dil Kurumu Sözlük* (Cilt II). Ankara: Milliyet Yayınları.
- Evliya Çelebi (1996). *Seyâhatname*. (Haz. Orhan Şaik Gökay, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Prof. Dr. Robert Dankoff). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökbilgin, T. (1988). Çingeneler. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt III, 420-426. ss.).
- Fraser, A. (2005). *Avrupa halkları çingeneler*. İstanbul: Homer Kitapevi.
- Fonseca, I. (2002). *Beni ayakta gömün-çingeneler ve yolculukları-*. (Çev. Özlem İlyas). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harmandar, S. (2020). 19. yüzyılda İstanbul'da değişen eğlence anlayışı ve yeni eğlence mekânları, *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (ETÜT)*, (1), 114-137.
- Harvey, D. (2003). *Sosyal adalet ve şehir*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Heng, G. (2023). *The Invention of Race in the European Middle Ages*. London: Cambridge University Press.
- Gümüüş, K. (t.y.). Sulukule'nin 1000 Yıllık Sakinleri, Bianet. Erişim adresi <https://m.bianet.org/bianet/toplum/71332-sulukulenin-bin-yillik-sakinleri>
- Göncüoğlu S. F. ve Yavuztürk, Ş. P. (2010). Sulukule ve çingeneleri, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (23), 107-234.
- Gülmez, B. (2020). Romanis (Gypsies) in medieval Cyprus (Orta Çağ Kıbrıs'ında romanlar/çingeneler). *IJEASS*, Haziran 3(1), 17-25.
- Irmak, H. (2017). *Tatavla'dan Kurtuluş'a*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Işık C. ve Erol, N. (2002). *Arabeskin anlam dünyası/Müslüm Gürses örneği*. İstanbul: Bilgi-Bağlam Yayıncılık.
- Işın, E. (2001). *İstanbul'da gündelik hayat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İlhan, S. ve Fırat, M. (2017). Bir inşa süreci olarak çingenelik: Kurumsal bir çözümleme, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 265-276.
- İncedere, Z. G. (2011). Sulukule romanlarında toplumsal cinsiyet ilişkileri: Erkek/kadın roman dansı, *Porte Akademik Uluslararası Hakemli Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 13-22.
- İnalçık, H. (2001). İstanbul, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt XXIII, 293-296. ss.).
- Kabagöz, M. C. (2016). *Eğlenirken modernleşmek: Meyhaneden Baloz, imparatorluk'tan cumhuriyet'e İstanbul*, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Kaban, E. (2011). *Kentsel dönüşüm ve İstanbul'un ilk kentsel dönüşüm uygulama projesi Sulukule örneği*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kahraman, S. A. ve Dağlı Y. (2011). *Evliya Çelebi seyahatnamesi* (Cilt 1). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaygılı, O. C. (1972). *Çingeneler*. Ankara: Bilgi Yayıncılık.
- Kenrick, D. (2006). *Çingeneler, Ganj'dan Thames'e*. (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Homer Kitapevi.
- Keşir, F., Ören, F. ve Sungur, N. (2010). *TBMM Albümü 1920-2010* (Cilt 3, No: 1). Ankara: TBMM Basım ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Koçu, R. E. (2003). *Tarihte İstanbul esnafı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kolçak, A. (1972). Sulukule'de alem, *Ses Dergisi*, (36), 1-6.
- Kolukırık, S. (2005). Türk toplumunda çingene imgesi ve önyargısı, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 52-70.
- Martinez, N. (1994). *Çingeneler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nemutlu, Ö. (2020). Türk edebiyatında çingenelerde müzik ve dans, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9 (23), 208-224.
- Onhan, M. E. ve Güney, T. (2018). Yeniçeriliğin kaldırılışı ve sosyo-ekonomik sonuçları, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(34), 41-42.
- Onur, O. (1995). Çingeneler, *Tarih ve Toplum Dergisi*, XXIII (137), 272-297.
- Ormanlar, Ç. (1999). "Toplumsal hareketliliğin getirdiği özgürleşme 1970-1980", *75 yılda değişen yaşam değişen insan cumhuriyet modaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Orkun, H. N. (1952). Çingenelere dair, *Resimli Tarih Mecmuası*. III(33), 1734-1735.
- Ortaylı, İ. (1994). Sulukule. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* içinde (Cilt VII). İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı.
- Oymak, A. (2021). Türk ve batı edebiyatında çingene inançları, *Folklor/Edebiyat*. (107), 889-890.
- Özbek, M. (2008). *Popüler kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkan, A. R. (2000). *Türkiye çingeneleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkılınç, A., Coşkun, A. ve Sivridağ, A. (2013). *Rumeli eyalet (1514-1550)*. Osmanlı yer adları: I. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Öztürk, A. (1996). *Ötüken Türk kitabeleri*. İstanbul: MEB Yayınları.

- Somersan, S., Shroeder, Kirca S. ve Çubukçu, S. U. (2011). Sulukule'nin mutereddit direnişçileri mutenalaştırmaya karşı, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(1), 13-37.
- Sulukule'nin tarihçesi. (2008, 5 Şubat). Erişim adresi https://www.mimarizm.com/makale/sulukule-nin-tarihcesi_113458
- Tekeli, İ. (1994). Gecekondu. *Dünden bugüne istanbul ansiklopedisi* içinde (C. 3). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati I*. İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- Tohumcu, Z. G. G. (2012). *Kültürel üretim, bedensel değişim, kimliksel dönüşüm: Türkiye'nin "9/8'lik" roman dansı*. (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toytaş, O. ve Sert, H. (2021). Bir popüler kültür ögesi olarak Arabesk müziğin çevreden merkeze yolculuğu, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (45), 210-222.
- Tunç, A. (2001). *Bir maniniz yoksa anneler size gelecek-70'li yıllarda hayatımız*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Say, A. (2023). Sulukule müzik kültürü. Erişim adresi <https://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ahmet-say/sulukule-muzik-kulturu/787/>
- Şerifgil, E. M. (1981). XVI. yüzyılda Rumeli eyaletindeki çingeneler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (15), 117-144.
- Usta, N. (2010). Erken cumhuriyet döneminde Türkiye'de müziğin dönüşümü, *Akademia*, 1(4), 111-114.
- Ünalı, H. (2012). Türkiye'de yaşayan kültürel bir farklılık: Çingeneler, *Batman University Journal Of Life Sciences*, I(1), 615-626.
- Yıldırım, S. Ö. (2008). *Uygarlıklar beşiği kent belleği/ Mekânsal süreklilikler*. (Ed. Dilek Güney). İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları.
- Yıldız H. (2007). Türkçede çingeneler için kullanılan kelimeler ve bunların etimolojileri, *Dil Araştırmaları Dergisi*, I(1), 61-78.
- Yılmaz, E. (2017). *Hukuk Sözlüğü*. Ankara: Yetkin Yayıncılık.
- Yöre, S. (2012). Mekân ve müzik: Osmanlı döneminde İstanbul'un çok kültürlü müzikli eğlence mekânları, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, LXXVI (277), 879-904.
- Yumul, A. (2018). Çingeneden hanım yaratmak, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(18), 236-248.

Arşiv Belgeleri:

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
- BOA. A.(DVNSMHM.d...Dosya No: 5 Gömlek No:1392. (08 Aralık 1565).
- BOA. A.(DVNSMHM.d...Dosya No: 7 Gömlek No: 11 . (16 Ocak 1569).
- BOA. A.(DVNSMHM.d...Dosya No: 7 Gömlek No: 2644. (14.12.1568).
- BOA. A.(DVNSMHM.d...Dosya No: 23 Gömlek No: 488. (06.01.1574).
- BOA. BEO. Dosya No: 3976 Gömlek No: 298175. (14.12.1911).
- BOA. BEO. Dosya No: 398 Gömlek No: 29810. (07.05.1894).
- BOA. C.DH. Dosya No: 61 Gömlek No: 3032. 9 Mart 1845.
- BOA. DH.MKT. Dosya No: 1309 Gömlek No: 53. 24 Haziran 1869.
- BOA. İ.ŞD. Dosya No: 54 Gömlek No: 3023. 15 Nisan 1881
- BOA. ŞD. Dosya No: 361 Gömlek No: 25. 10 Temmuz 1895.
- BOA. ŞD. Dosya No: 1905 Gömlek No: 30. 22. Mayıs 1870.
- BOA. YB.021.Dosya No: 88 Gömlek No: 73. 10 Aralık 1888.
- BOA. TFR.I.SL. Dosya No: 217 Gömlek No: 21661. 25 Ağustos 1909.

Sürelı Yayınlar

- Akşam, 10.11.1934, Milliyet, 31.05.1955, Milliyet, 23.12.1957, Milliyet, 08.02.1958., Milliyet, 24.05.1959, Milliyet, 28.09.1960, Milliyet, 28.09.1960. ,Milliyet, 27.04.1966. Milliyet, 19.05.1972. Milliyet, 01.05.1979. Milliyet, 13.11.1981. Milliyet 17.09.1982. Resimli Gazete, 23.07.1927.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
 2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
 3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
 4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-